मुण्डकोपनिषद् 3.1. 1-10

द्वौ सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥3.1.1।।

सयुजा सखाया द्वा सुपर्णा समानम् वृक्षम् परिषस्वजाते। तयोः अन्यः पिप्पलम् स्वादु अत्ति। अन्यः अनश्नन् अभिचाकशीति ॥

सयुजा सयुजौ साथी सा युज पु. प्र. द्वि. व.

सखाया सखायौ सखि पु. प्र. द्वि. व. सखा समानः ख्यायते ख्या धातु व्याख्यान करणे

द्वा द्वौ दोन

सुपर्णा पक्षी सु+पृण् धातु आनंदी होणे+णिच्+अच् पृणँ प्रीणने तुदादिः

समानम् समान नपु. प्र. ए. व.

वृक्षम् वृक्ष नपु. प्र. ए. व.

परिषस्वजाते आलिंगनबद्ध आहेत परि+स्वञ्ज् धातु आलिंगन देणे कर्माणि लिट्लकारः भवादिः आत्मनेपदी प्र. पु. द्वि. व.

तयोः त्यांच्या पैकी तद् पु. ष. द्वि. व.

अन्यः अन्य पु. प्र.. व.

पिप्पलम् झाडाचे फळ पिप्पल नपु. प्र. ए. व.

स्वादु चवीने स्वादु नपु. प्र. ए. व.

अत्ति खातो अद् धातु खाणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

अन्यः अन्य पु. प्र. ए. व.

अनश्नन् न खाता अन्-अश्नन्

अश्नन् -अश्+शतृ अश्नत् पु. प्र. ए. व.

अशनम् अश् धातु ल्युट् प्रत्यय

अभिचाकशीति नुसतेच पाहतो अभि+कश् धातु जाणे + यङ्लुक् कृदन्त अदादिः कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

हा मंत्र ऋग्वेदात 1.164.20 वाचायला मिळतो. तसेच श्वेताश्वतरोपनिषदातील 4थ्या अध्यायातील 6वा मंत्र.

आधीच्या म्हणजे दुसऱ्या मुण्डकात उपनिषदातील महावाक्यांच्या अनुभवांचे वर्णन केले होते.

युज् धातु म्हणजे जोडणे ह्या पासून तयार झालेला शब्द सयुजा. चतुर्विध मुक्तींतील चौथी पायरी म्हणजे सायुज्यता. जेव्हा साधकाची वाणी परमेश्वराच्या विचारांशी मिळतीजुळती असते तेव्हा समान आख्यान करणारा असा तो सखा.

ह्या मंत्रात दोन पक्षी जे सखा आणि सायुज आहेत, यांचे वर्णन केले आहे. त्यापैकी एक ईश्वर आणि दुसरा जीव आहे. ते एका वृक्षावर बसले आहेत. वृक्ष परीवर्तनीय आहे. हे सर्व पुरुष आणि प्रकृती चे प्रतिनिधीत्व करत आहेत. त्याही पुढे जाऊन वृक्षावर असणारी फळे काही कच्ची, आंबट तर काही सुमधूर हे सर्व कर्मफळांचे प्रातिनिधिक आहे असे म्हणता येईल. जीवात्मा अर्थातच मायाशक्ती च्या प्रभावाखाली आहे, म्हणून तो निरनिराळी फळे चाखतो आहे. परमात्म्याचे असे काही नाही. म्हणून तो जीवात्म्याकडे नुसते पहात आहे. परमात्मा जीवात्मा आणि प्रकृती अशा अनादी तत्त्वांचा पुरस्कार करणाऱ्या त्रैतवादाचे वर्णन करणारा हा मंत्र.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

दृढ अशी मैत्री असणारे दोन पक्षी एकाच वृक्षावर बसले आहेत त्यापैकी एक त्या वृक्षाची फळे चवीने खात आहे तर दुसरा (ती फळे) न खाता फक्त पहात आहे.

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनिशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥3.1.2॥

समाने वृक्षे निमग्नः पुरुषः मुह्यमानः अनीशया शोचति। यदा अन्यम् जुष्टम् ईशम् अस्य इति महिमानम् पश्यति वीतशोकः

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनिशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥3.1.2॥

समाने वृक्षे निमग्नः पुरुषः मुह्यमानः अनीशया शोचति। यदा अन्यम् जुष्टम् ईशम् अस्य इति महिमानम् पश्यति वीतशोकः

समाने समान नपु. स. ए. व.

वृक्षे वृक्ष पु. स. ए. व.

निमग्नः निमग्न पु. प्र. ए. व.

पुरुषः पुरुष पु. प्र. ए. व.

मुह्यमानः मोहित होऊन

अनीशया सामर्थ्यहीन अनीशा स्त्री. तृ. ए. व.

शोचति शोक करतो शुच् धातु कर्तरि लट्लकार परस्मैपद भ्वादिः प्र.ए. व.

यदा जेव्हा अव्यय

अन्यम् दुसरा अन्य पु. द्वि. ए. व.

जुष्टम् पूजनीय जुष् धातु संतुष्ट करणे क्त प्रत्यय तुदादिः नपु. प्र. ए. व.

ईशम् ईश पु. द्वि. ए. व.

अस्य त्याचा इदम् पु. ष. ए. व.

इति असे अव्यय

महिमानम् महिमा महिमन् पु. द्वि. ए. व.

पश्यति पाहतो दृश् धातु पाहणे कर्तरि लट्लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

वीतशोकः शोकमुक्त वीतशोक पु. प्र. ए. व.

वी धातु फेकणे क्त प्रत्यय

आधीच्या मंत्रात उल्लेख केलेल्या दोन पक्षांचे नेमके स्वरूप ह्या मंत्रात स्पष्ट केले आहे. एकाच वृक्षावर बसलेले दोन पक्षी. येथे वृक्षावर असणारी फळे म्हणजे आपल्याला आयुष्यात येणारे निरनिराळे अनुभव. येथे वाईट अनुभवांचा उल्लेख केला आहे. जेव्हा कटू प्रसंगांनी मन विटून जाते तेव्हा आपण आत्मपरीक्षण करण्यास सुरुवात करतो तेव्हा आपल्याच लक्षात येते की शांती मिळवण्याचा मार्ग आपल्या मधेच आहे कारण आपला आत्मा हा परमात्म्याचाच अंश आहे हे जेव्हा पटते तेव्हा आपल्या मनावरचा ताण कमी होतो. ह्या मंत्रात उल्लेख केलेल्या दुसऱ्या पक्षाची ओळख आपल्याला आपल्यामध्येच होते. हा मंत्र आपल्याला एक महत्त्वाचा संदेश देत आहे. आपल्या वाट्याला आलेले भोग हे अज्ञानाचा, आपल्या मोहमायेचे तात्पुरता खेळ आहे.

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।

॥ कठोपनिषद् 1.3.1 ॥

जे लोक आपल्या पुण्य कर्माची फळे भोगतात ते शरीराच्या गुहेत ब्रह्मस्थित असतात.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

एकाच वृक्षावर बसलेल्यापैकी एक पुरुष मोहित झालेला (अज्ञानान) मग्न असहायपणे शोक करतो पण जेव्हा तो दुसऱ्या पूजनीय अशा ईश्वरास पाहतो तेव्हा त्याचा महिमा जाणून तो शोकमुक्त होतो.

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥3.1.3।।

यदा पश्यः रुक्मवर्णं ब्रह्मयोनिम् कर्तारम् ईशम् पुरुषम् पश्यते तदा पुण्यपापे विधूय विद्वान् निरञ्जनः परमम् साम्यम् उपैति ॥

यदा जेव्हा अव्यय

पश्यः पाहणारा

रुक्मवर्णं सोनेरी वर्णाचा रुक्मवर्ण पु. द्वि. ए. व.

रुच् धातु प्रकाशित होणे+उणादिप्रत्यय +मन्

ब्रह्मयोनिम् ब्रह्माचे उत्पत्ती स्थान ब्रह्मयोनि स्त्री. द्वि. ए. व.

कर्तारम् कर्ता कर्तृ पु. द्वि. ए. व.

ईशम् ईश पु. द्वि. ए. व.

पुरुषम् पुरुष पु. द्वि. ए. व.

पश्यते पाहतो पश्यत् दृश् धातू पाहणे शतृ प्रत्यय पु. च. ए. व.

तदा तेव्हा अव्यय

पुण्यपापे पुण्यपाप नपु. द्वि . द्वि . व.

विधूय झटकून वि+धू धातु कंपित करणे+ल्यप् प्रत्यय अव्यय

विद्वान् विद्वस् पु. प्र. ए. व.

निरञ्जनः निर्मळ निरञ्जन पु. प्र. ए. व.

अञ्जनशून्ये अन्ज धातु डागाळणे ल्युट् प्रत्यय

परमम् श्रेष्ठ परम नपु. प्र. ए. व.

साम्यम् साम्यावस्थेत साम्य नपु. प्र. ए. व.

उपैति प्राप्त करतो उप+इ धातु जाणे कर्तरि लट्लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

तिसऱ्या मुण्डकापासून माया शक्ती चे आवरण नष्ट करून म्हणजेच अज्ञानाचे आवरण नष्ट होऊन दिव्य शक्तीचा साक्षात्कार होण्यापर्यंत चा प्रवास आपण पाहिला. आता ह्या मंत्रात प्रत्यक्ष परमात्म्याशी एकरूप होण्याची प्रक्रिया होत आहे. आत्मज्ञान आणि प्रकाश हे शब्द सारख्याच अर्थाने वापरले आहेत. ह्या मंत्रात तर प्रकाशाला सोनेरी रंगाचा म्हटले आहे. अद्वैतवादाचा पुरस्कार करताना हा तेजस्वी प्रकाश कोणी दाखवत नसून तो स्वतःच पाहिला जात आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

जेव्हा सोनेरी वर्णाचा जगाचा कर्ता, तसेच ब्रह्माच्या उत्पत्ती चे कारण असणाऱ्या पुरुषाला पाहतो तेव्हा तो ज्ञानी सर्व पापपुण्ये झटकून टाकून निर्मळ अकिल्मिष असा होतो आणि परब्रह्माबरोबर साम्यावस्थेत श्रेष्ठत्वास प्राप्त होतो.

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी।

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥3.1.4।।

यः हि प्राणः एषः सर्वभूतैः विभाति विजानन् विद्वान् अतिवादी न भवते । आत्मक्रीडः आत्मरतिः क्रियावान् एषः ब्रह्मविदाम् वरिष्ठः

यः जो यद् पु. प्र. ए. व.

हि सुद्धा अव्यय

प्राणः प्राण पु. प्र. ए. व.

एषः हा एतद् पु. प्र. ए. व.

सर्वभूतैः सर्व सजीवांमधे सर्वभूत नपु. तृ. ब. व.

विभाति प्रकाशतो वि+भा धातु प्रकाशणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

विजानन् विशेष जाणून विजानात् पु. प्र. ए. व.

वि+ज्ञा धातु शतृ प्रत्यय

विद्वान् ज्ञानी विद्वस् पु. प्र. ए. व.

अतिवादी वाचाळ अति+वादिन् पु. प्र. ए. व.

न अव्यय

भवते होतो भू धातु चुरादिः कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

आत्मक्रीडः आत्मक्रीडा करणारा आत्मक्रीड

आत्म+क्रीड् धातू विहार करणे + णिच् + अच् प्रत्यय भ्वादिः पु. प्र. ए. व.

आत्मरतिः आत्म्यात रमणारा आत्मरति पु. प्र. ए. व.

क्रियावान् कर्म करणारा क्रियावत् पु. प्र. ए. व.

एषः हा एतद् पु. प्र. ए. व.

ब्रह्मविदाम् ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मविद्

वरिष्ठः श्रेष्ठ वरिष्ठ पु. प्र. ए. व.

माणूस जसा जसा ज्ञान प्राप्त करत जातो तसतसा तो आत्मपरीक्षण करायला लागतो, बोलणे कमी आणि विचार जास्त असे करताकरता आपोआपच तो चांगला श्रोता बनतो. प्रत्येक शब्द तो विचार करून उच्चारतो. यज्ञ, दान, तपश्चर्या, उपासना, व्रत, उपवास, जप, ध्यान ह्या सर्वांमध्ये ज्ञानासारखे शुद्धीकरणाचे साधन नाही.

ह्या सर्वांमागे त्याची प्रेरणा कोणती असते.

प्राणस्य प्राणः।। केनोपनिषद् 1.2।।

आपले मन, बोलणे, ऐकणे ह्या सर्वांच्या मागे सुद्धा परमात्माच आहे.

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते'। श्रीमद्भगवद्गीता 4.38 ज्ञानासारखे पवित्र काहीच नाही.

ज्ञानाविषयीची आस्था हेच तर विद्वान असण्याचे लक्षण. ज्ञान मिळवण्यासाठी बाहेरील संसाधने आवश्यक, त्यासाठी आत्मक्रीडा हा शब्द वापरला असावा. ज्याला चैतन्यशक्ती चा साक्षात्कार झाला आहे तो स्वतःमध्येच रममाण असतो म्हणजे आत्मरत असतो.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

सर्व सजीवांना प्रकाशित करणारा तो प्राण (ईश्वर) च आहे हे विशेषत्वाने जाणल्यावर विद्वान व्यर्थ बोलत नाही. तो शास्त्रविहित कर्मे करणारा, आत्मरत आणि आत्मक्रीडा करणारा असा सर्व ब्रह्मवेत्त्यांमधे सर्वश्रेष्ठ असतो.

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥3.1.5॥

यम् क्षीणदोषाः यतयः पश्यन्ति एषः ज्योतिर्मयः शुभ्रः आत्मा अन्तःशरीरे हि नित्यम् सत्येन तपसा सम्यक् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण च लभ्यः हि ॥

यम् ज्याला यद् पु. द्वि. ए. व.

क्षीणदोषाः दोष क्षीण झालेला क्षीणदोष पु. प्र. ब. व.

यतयः संन्यासी यति पु. प्र. ब. व.

पश्यन्ति पाहतात दृश् धातु कर्तरि लट्लकार परस्मैपद प्र पु. ब. व.

एषः हा एतद् सर्व. पु. प्र. ए. व.

ज्योतिर्मयः तेजस्वी ज्योतिर्मय पु. प्र. ए. व.

शुभ्रः शुद्ध शुभ्र पु. प्र. ए. व.

आत्मा आत्मन् पु. प्र. ए. व.

अन्तःशरीरे शरीरात अंतर्यामी अन्तःशरीर नपु. स. ए. व.

हि सुद्धा अव्यय

नित्यम् नित्य नपु. प्र. ए. व.

सत्येन सत्याने सत्य नपु. तृ. ए. व.

तपसा तपश्चर्येने तपस् नपु. तृ. ए. व.

सम्यक् ज्ञानेन यथार्थ ज्ञानाने सम्यक् ज्ञान नपु. तृ. ए. व.

ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचर्येचे ब्रह्मचर्य नपु. तृ. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

लभ्यः प्राप्त होतो लभ्यः लभ् धातु +यत् प्रत्यय पु. प्र. ए. व.

हि खरोखर अव्यय

परमात्म्याशी जोडून घेण्याची प्रक्रिया सोपी नाही त्यासाठी मनाचा निग्रह आणि बरेच नियम पाळावे लागतात. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 16 व्या अध्यायात आपण दैवी आणि आसुरी संपदा याबद्दल जाणून घेतले. अष्टांग योगातील आठ नियम आपल्याला माहीत आहेत. यतते इति यति म्हणजे प्रयत्नांची पराकाष्ठा करणारा. यति म्हणजे दृढनिश्चयी आणि त्याचा दुसरा अर्थ म्हणजे संन्यासी.

प्रमाण म्हणजे यथार्थ ज्ञान मिळवणे जे सत्य आणि असत्य च्या चाचणीतून पडताळून पाहिले आहे. अशी ज्ञानाची सत्यता पडताळून पाहण्याच्या तीन पद्धती प्रत्यक्ष अनुमान आणि आगम. ज्ञानामुळे सर्व गोष्टी स्पष्ट दिसतात. तपश्चर्येने मनावर संयम ठेवता येतो, स्वतःला शुद्ध करण्याची जणू गुरुकिल्लीच त्याचे तेज चेहऱ्यावर झळकते.

ह्या मंत्रात असे म्हटले आहे की

सत्य, तप, यथार्थ ज्ञान आणि ब्रह्मचर्य यांचे नियमित प्रयत्न पूर्वक आचरण केल्याने ज्याचे दोष नाश पावले आहेत अशा जोतिर्मय आणि शुद्ध संन्यासी ला, आपल्याच शरीरामध्ये आत्म्याचे (ईश्वराचे) दर्शन होते.

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः। येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत् सत्यस्य परमं निधानम् ॥3.1.6।।

सत्यम् एव जयति अनृतम् न सत्येन देवयानः पन्थाः विततः। येन आप्तकामाः ऋषयः आक्रमन्ति हि यत्र सत्यस्य तत् परमम् निधानम्॥

सत्यम् एव सत्यच

सत्य नपु. प्र. ए. व.

जयति जिंकते जि धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

न अव्यय

अनृतम् न ऋतं असत्य

न अनृतम् असत्याचा नाही

अनृतम् अनृत नपु प्र. ए. व.

सत्येन सत्याने सत्य नपु. तृ. ए. व.

देवयानः देवाकडे नेणारे वाहन देवयान पु. प्र. ए. व.

पन्थाः मार्ग पन्थ पु. प्र. ब. व.

विततः विस्तृत वि+तन् धातु+क्तः प्रत्यय पु. प्र. ए. व.

येन ज्याद्वारे यद् पु. तृ. ए. व.

आप्तकामाः तृष्णारहित (कामना तृप्त) आप्तकाम पु. प्र. ब. व.

ऋषयः ऋषी ऋषि पु. प्र. ब. व.

आक्रमन्ति पोहोचतात क्रम् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

हि खरोखर अव्यय

यत्र जेथे अव्यय

सत्यस्य सत्याचे सत्य नपु. ष. ए. व.

तत् त्या तद् नपु प्र. ए. व.

परमम् श्रेष्ठ परम नपु द्वि. ए. व.

निधानम् आश्रयस्थान निधान नि+धा + आधारे ल्युट् प्रत्यय नपु. द्वि. ए. व.

आधीच्या मंत्रात आत्मज्ञान प्राप्त होण्यासाठी करावे लागणारे प्रयास, ह्या संबंधी भाष्य केले होते. त्यापैकी एक म्हणजे 'सत्य', त्याचे विवेचन ह्या मंत्रात दिले आहे.

सत्याचाच विजय होतो असे सुरवातीला म्हटले असल्याने सहाजिकच सत्य म्हणजे काय असा प्रश्न मनात येतो.

जे डोळ्यांना प्रत्यक्ष दिसते तेच सत्य असे मानले तर कावीळ झालेल्या माणसाला सर्व काही पिवळे दिसते. काही गोष्टी आपल्याला अज्ञानापोटी माहीतच नसतात ह्याचे सर्वात मोठे उदाहरण म्हणजे आस्ट्रेलिया मध्ये 17 व्या शतकात आढळून आलेला काळा हंस. तोपर्यंत आपली हीच समजूत होती की हंस फक्त पांढराच असतो. म्हणजेच सत्य सापेक्ष आहे. ज्या गोष्टी नित्य असतात, अबाधित असतात त्यांना 'ऋत' म्हणतात. ह्या सृष्टीचे नियम, विश्वातील व्यवस्था, सूर्य आणि पृथ्वीचे नाते हे सर्व नित्य आहे. सत्य एकटे नसते. त्याच्या बरोबर इतरही काही गोष्टी सत्य म्हणून सुसंगत किंवा सुसंवादी असतात. जसे दोरी आणि सापातील फरक. दोरी सरपटत नाही, आपल्याला दंश करत नाही म्हणून ती सर्प नाही.

ॲरिस्टॉटलने अतिशय सोपी सुटसुटीत मांडणी केली आहे. ‘‘जे आहे त्याबद्दल, ते नाही असे म्हणणे आणि जे नाही त्याबद्दल, ते आहे असे म्हणणे असत्य होय; तर जे आहे त्याबद्दल, ते आहे असे म्हणणे आणि जे नाही त्याबद्दल, ते नाही असे म्हणणे सत्य होय’’.

'ऋतं वच्मि सत्यं वच्मि' असे अथर्वशीर्षात मुद्दाम वेगळे सांगितले आहे.

सत्य जेव्हा नीतिमूल्य म्हणून येते, तेव्हा त्याचा अर्थ प्रामाणिकपणा. सत्य म्हणजे नैतिकता.

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।.जी गोष्ट लोकांनी आपल्याबरोबर केलेली आपल्याला आवडत नाही ती गोष्ट आपणही दुसऱ्या बरोबर करायची नाही.

म्हणूनच उपनिषदामधे

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् , न ब्रूयात् सत्यम् अप्रियम् । प्रियं च नानृतम् ब्रूयात् , एष धर्मः सनातन: ॥ सत्य बोलावे, प्रिय बोलावे. अप्रिय सत्य बोलू नये, प्रिय असत्य बोलू नये हाच सनातन धर्म आहे, असे म्हटले आहे.

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म।। श्री नारायण सूक्तम 13।।

शाश्वत सत्य आणि नैतिक सत्य हेच परब्रह्म आहे.

ऋत च्या विरूद्ध अर्थी शब्द अनृत.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

सत्यच बलवान असते, (म्हणून जिंकते) मिथ्या नाही. त्यामुळेच देवाकडे जाण्याचा मार्ग सापडत जातो. ज्यांच्या कामना पूर्ण झाल्या आहेत असे ऋषीगण याच सत्याच्या मार्गाने परमधामाकडे पोहोचतात.

बृहच्च तद्दिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति। दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥3.1.7।।

तत् बृहत् दिव्यम् अचिन्त्यरूपं च विभाति। तत् सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं तत् दूरात् सुदूरे तत् इह अन्तिके च इह एव पश्यत्सु गुहायाम् निहितं ॥

तत् ते तद् सर्वनाम नपु. प्र. ए. व.

बृहत् विशाल बृहत् नपु. प्र. ए. व.

बृह् धातु +शतृँ प्रत्यय

दिव्यम् दिव्य नपु. प्र. ए. व.

अचिन्त्यरूपम् कल्पनातीत अचिन्त्यरूप नपु. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

विभाति प्रकाशित होते वि+भा धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद अदादिः प्र. पु. ए. व.

तत् ते तद् सर्वनाम नपु. प्र. ए. व.

सूक्ष्मात् सूक्ष्माहून सूक्ष्म नपु. पं. ए. व.

सूक्ष्मतरं सूक्ष्म तरप् प्रत्यय

तत् ते तद् सर्वनाम नपु. प्र. ए. व.

दूरात् दूराहून दूर नपु. पं. ए. व.

सुदूरे अतीदूर सुदूर नपु. स. ए. व.

तत् ते तद् सर्वनाम नपु. प्र. ए. व.

इह येथे अव्यय

अन्तिके जवळ अन्तिक नपु. स. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

इह इथे अव्यय

एव अव्यय

पश्यत्सु पाहणाऱ्यामधे पश्यत् नपु. स. ब. व.

पश्यत् दृश् धातु +शतृँ प्रत्यय नपु. प्र. ए. व.

गुहायाम् गुहेमध्ये गुहा स्त्री. स. ए. व.

निहितं वसलेले निहित नि+धा धातु धारण करणे +क्त नपु. प्र. ए. व.

आधीच्या मंत्रात सत्य आणि ऋत ह्या शब्दांचे अर्थ आपण नीट समजून घ्यावेत असाच त्यामागचा हेतू असावा कारण ह्या मंत्रातील गर्भित अर्थ समजून घेण्यासाठी ते आवश्यक आहे असे वाटते.

आपल्या बुद्धीला चालना देणारा असा मंत्र. ह्या मधे परब्रह्माचे स्वरूप विषद करून सांगताना तो अचिन्त्यरूप म्हणजे अकल्पनीय आहे असे म्हटले आहे. तरीसुद्धा पंचमहाभूतांच्या उदाहरणानी आपल्याला त्याला समजून घेता येईल. जसे तो बृहत् असा आहे. आकाशतत्व असे विस्तीर्ण आहे जे आपल्या डोळ्यात मावू शकत नाही. त्याच वेळी ते अती सूक्ष्म सुद्धा आहे जसे वायू. अत्यंत सूक्ष्म जीवाला सुद्धा श्वास घ्यायचा असतो. आपले मन अतिशय गतीमान आहे. क्षणात ते सूर्यापर्यंत पोहोचेल. परब्रह्माचे अस्तित्व दूराहून दूर असे म्हटले आहे. आणि ते अगदी जवळ म्हणजे आपल्यातच आहे. आपल्या मन आणि बुद्धीला प्रकाशित करणारे असे ते दिव्य तत्व आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

ते ब्रह्म अतीविशाल, दिव्य, अकल्पनीय, सूक्ष्माहून सूक्ष्म, दूराहून दूर आणि (ज्ञानी साठी) इथेच अगदी जवळ आहे. ते पाहू शकणाऱ्यांना त्याचा साक्षात्कार त्यांच्या हृदयगुहेतच होत असतो.

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा।

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥3.1.8।।

चक्षुषा न गृह्यते। वाचा अपि न। अन्यैः देवैः न तपसा कर्मणा वा ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वः ततः तु ध्यायमानः निष्कलम् तम् पश्यते ॥

चक्षुषा डोळ्याने चक्षुस् नपु. तृ. ए. व.

न अव्यय

गृह्यते ग्रहण होते गृह् धातु भ्वादिः कर्मणि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

वाचा वाणी वाच् स्त्री. तृ. ए. व.

अपि न सुद्धा नाही अव्यय

अन्यैः इतर अन नपु. तृ. ब. व.

देवैः इन्द्रियांनी देव नपु. तृ. ब. व.

न

तपसा तपाने तपस् नपु. तृ. ए. व.

कर्मणा कर्माने कर्मन् नपु. तृ. ए. व.

वा किंवा अव्यय

ज्ञानप्रसादेन ज्ञानाच्या प्रसादाने ज्ञानप्रसाद पु. तृ. ए. व.

विशुद्धसत्वः शुद्ध अंतःकरण असलेला विशुद्धसत्व पु. प्र. ए. व.

ततः त्यानंतर तत पु. प्र. ए. व.

तु परन्तु अव्यय

ध्यायमानः ध्यानसाधक ध्यायमान मान् + अच् प्रत्यय पु. प्र. ए. व.

निष्कलम् अवयव रहीत निष्कल निस् + कल् धातु +अच् प्रत्यय नपु. प्र. ए. व.

तम् त्याला तद् पु. द्वि. ए. व.

पश्यते पाहतै दृश् धातु कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

आधीच्या मंत्रात मती गुंग करून टाकणारे परब्रह्माचे वर्णन आपण वाचले.

अशाच प्रकारचा एक मंत्र छांदोग्य उपनिषदात सापडतो.

एष म आत्मान्तर्हृदयेऽनियांनवीहेर्वा यवद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकत्ण्डुलाद्वैष मा आत्मान्तर्हृदये ज्यायनपृथिव्या ज्यायनन्तरिक्षज्ज्यानन्दिवो ज्यानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ छांदोग्य उपनिषद् 3.14.3 ॥

माझ्या हृदयातील माझा आत्मा तांदूळ दाण्यापेक्षा लहान, जव सरसो आणि बाजरी च्या दाण्यापेक्षा सुद्धा लहान आहे. माझ्या हृदयात जो आत्मा आहे तो पृथ्वी, मध्यलोक, स्वर्ग आणि सर्व लोकांपेक्षा सुद्धा मोठा आहे.

हे वाचल्यावर अद्वैतवादाची अगदी खात्रीच पटते. 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' हे महावाक्य सुद्धा छांदोग्य उपनिषदातलेच.

असे हे ब्रह्म आपल्या डोळ्यांना कसे बरे दिसेल? फक्त आत्म्यालाच त्याची ओळख पटू शकते. त्याचे वर्णन केवळ शब्दांनी करणे अशक्यच म्हणूनच कदाचित 'अहम् ब्रह्मास्मि' इतकेच म्हणत असावेत. दिव् धातु पासून तयार झालेला शब्द देव म्हणजे प्रकाश देणारे. डोळे आणि वाचा यांचा उल्लेख करून झाल्यावर अनैः देवैः म्हणजे इतर ज्ञानेंद्रियांनी सुद्धा ब्रह्माला अनुभवता येत नाही. मग ब्रह्मा पर्यंत पोहोचायचे कसे? ब्रह्म त्याच्याही पलिकडचे आहे. ते इतर इन्द्रियांनी ग्रहण करता येत नाही तसेच तप आणि कर्मकांडांनी सुद्धा ग्रहण करता येत नाही. केवळ आत्मज्ञान हाच मार्ग. आपल्या बुद्धीची ती क्षमता आहे. ज्ञानाच्या तेजाने आपली बुद्धी लखलखीत होते आहे. आता त्याच्या वर कामना इच्छा वासना ह्यांचा पुसटसा सुद्धा अंश शिल्लक नाही. असा ध्यानस्थ साधक स्वतः च ब्रह्माचे निराकार रूप पाहण्यास सक्षम आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

तो ना डोळ्यानी ना वाचेने ग्रहण करता येतो. इतर इन्द्रिये, कर्मकांड आणि तपाने सुद्धा नाही. केवळ ज्ञानाच्या महिम्याने अंतःकरण शुद्ध होऊन ध्यानधारणेच्या मार्गाने तो त्या निराकार ब्रह्माला पाहतो.

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश।

प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥3.1.9॥

एषः अणुः आत्मा चेतसा यस्मिन् वेदितव्यः यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश। प्राणैः प्रजानाम् सर्वं चित्तम् ओतं यस्मिन् विशुद्धे एषः आत्मा विभवति

एषः हा एतद् पु. प्र. ए. व.

अणुः सूक्ष्म अणु पु. प्र. ए. व.

आत्मा आत्मन् पु. प्र. ए. व.

चेतसा बुद्धि ने चेतस् नपु. तृ. ए. व.

यस्मिन् ज्यामधे यद् नपु. स. ए. व.

वेदितव्यः जाणावे वेदितव्य पु. प्र. ए. व. विद् धातु तव्यत् प्रत्यय

प्राणः प्राण पु. प्र. ए. व.

पञ्चधा पाच प्रकारचे पञ्चन्+धा धातु धारण करणे

संविवेश प्रविष्ट आहेत सं+वि+विश् धातु कर्तरि प्रयोग लिट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

प्राणैः प्राणांसह प्राण पु. तृ. ब. व.

प्रजानाम् सजीवांचे प्रजा स्त्री. ष. ब. व.

सर्वम् सर्व नपु. प्र. ए. व.

चित्तम् अंतःकरण चित्त नपु. प्र. ए. व.

ओतं व्यापलेले ओत नपु. प्र. ए. व.

आङ्+उत

उत= वेञ् धातु विणणे +क्त प्रत्यय

यस्मिन् ज्यामधे यद् नपु. स. ए. व.

विशुद्धे शुद्ध होऊन विशुद्ध नपु. स. ए. व.

एषः हा एतद् पु. प्र. ए. व.

आत्मा आत्मन् पु. प्र. ए. व.

विभवति प्रकाशतो वि+भू धातु होणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

परमेश्वराने आपल्याला जन्माला घालताना आपल्या देहात 'प्राणप्रतिष्ठा' करून आपल्याला जन्माला घातलेले असते. हा देह प्राणाशिवाय अचेतन आहे. देवळात मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा केली जाते. तरीसुद्धा

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ केनोपनिषद् 1.5 ॥

ज्याची मनाने कल्पना करता येत नाही, पण ज्याच्यामुळे मन संवेदनाशील होते तेच केवळ ब्रह्म सत्य. ज्याची लोक पूजा करतात ते नव्हे. 7व्या मंत्रात ब्रह्माचे वर्णन अती विशाल आणि सूक्ष्म असे केले आहे. तर ह्या मंत्रात अणू असे म्हटले आहे. येथे अणूचा प्रचलित अर्थ न घेता अती सूक्ष्म आणि तरल असा घेता येईल. 8 व्या मंत्रात तो अचिन्त्यरूपं म्हणजे अकल्पनीय आहे असे म्हटले आहे. तसेच तो दुर्विज्ञेय म्हणजे समजायला अवघड असा आहे. म्हणजे नवीन साधकाला समजायला अवघड, पण ज्याला ज्ञान प्राप्ती झाली आहे तो चेतना शक्ती च्या माध्यमातून त्याला समजून घेऊ शकतो. ज्ञानाच्या तेजाने आपली बुद्धी उजळून निघते त्यालाच विशुद्ध बुद्धी असे म्हटले आहे.

ह्या मंत्रात पंच प्राणांचा उल्लेख केला आहे. ते आपल्या शरीरातील महत्त्वाचे उर्जेचे स्त्रोत आहेत.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

पंचप्राणांनी व्यापलेल्या शरीरातील आत्म्याचे सूक्ष्म तरल रूप बुद्धीच्या साह्याने जाणून घ्यावे. जेव्हा अंतःकरण शुद्ध होते तेव्हा हा आत्मा प्रकाशतो. (स्पष्टता येते).

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्।तं तं लोकं जयते तांश्च कामां-तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेत् भूतिकामः ॥3.1.10।।

विशुद्धसत्त्वः यम् यम् लोकम् मनसा संविभाति याम् कामान् कामयते च तम् तम् लोकम् तान् कामान् च जयते तस्माद् भूतिकामः आत्मज्ञम् अर्चयेत् हि।

विशुद्धसत्त्वः शुद्ध अंतःकरण असलेला विशुद्धसत्त्व पु. प्र. ए. व.

यम् यम् जो जो यद् पु. द्वि. ए. व.

लोकम् लोक पु. द्वि. ए. व.

मनसा मनाने मनस् नपु. तृ. ए. व.

संविभाति इच्छा करतो सम्+वि+भा धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

याम् ज्या यद् स्त्री. द्वि. ए. व.

कामान् कामना काम पु. द्वि. ब. व.

कामयते इच्छा करतो कम् धातु इच्छा करणे कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

तम् तम् तो तो तद् पु. द्वि. ए. व.

लोकम् लोक पु. द्वि. ए. व.

तान् त्या तद् पु. द्वि. ब. व.

कामान् कामना काम पु. द्वि. ब. व.

च सुद्धा अव्यय

जयते प्राप्त करतो जि धातु चुरादिः - कर्तरि लट् लकार आत्मनेपद प्र. पु. ए. व.

तस्माद् म्हणून तद् पु. पं. ए. व.

भूतिकामः ऐश्वर्याची इच्छा करणारा भूतिकाम पु. प्र. ए. व.

आत्मज्ञम् आत्मज्ञानी आत्मज्ञ पु. द्वि. ए. व.

अर्चयेत् पूजा करावी अर्च् धातु+णिच् प्रत्यय कर्तरि विधिलिङ् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

हि सुद्धा अव्यय

आतापर्यंत च्या मंत्रामधे आपण ध्यानधारणा, आत्मज्ञान आणि आत्मसाक्षात्कार ह्या बद्दल वाचले. एखाद्या गोष्टीचा सतत ध्यास घेतला असता आपल्या बुद्धीचे तेज वाढते आणि त्याबरोबरच सर्व वाईट गोष्टी गळून पडतात. आत्मसाक्षात्काराचा ध्यास घेतला तर आत्मसाक्षात्कार घडतो.

ह्या मंत्रात विशुद्ध प्रवृत्ती ची व्यक्ती ज्या ज्या गोष्टींची कामना करतो ते सर्व तो प्राप्त करतो. विशुद्ध आत्मा परब्रह्माशिवाय आणखी कसली कामना करणार?

'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' असा उल्लेख पुढे येणार आहेच. (3.2.9)

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

शुद्ध बुद्धि चा माणूस ज्या ज्या लोकांची कल्पना करतो आणि ज्या काही कामना करतो ते ते सर्व त्याला प्राप्त होते. म्हणून ज्याला ऐश्वर्याची कामना असेल त्याने अशा आत्मज्ञानी ची पूजा करावी.

